

V zbierke najvzácnejších kníh a rukopisov knižnice Tartuskej univerzity bolo 461 listov adresovaných veľkému nemeckému filozofovi Immanuelovi Kantovi, ako aj dve knihy z jeho osobnej knižnice: A. G. Baumgarten, *Metaphysica*, Halle 1757 a G. F. Meyer, *Auszug aus der Vernunftlehre*, Halle 1752, ktoré sú doslova posiate poznámkami königsberského mysliteľa (stačí, ak povieme, že uverejnenie týchto poznámok naplnilo tri zväzky akademického vydania Kantových zbraných spisov). Tieto kantiána priviezol do Tartu Kantov žiak, ktorému Kant zveril vydanie svojej *Logiky*, Gottlob Benjamine Jaesche (1762—1842), ktorého r. 1802 povolali za profesora filozofie na Dorpatskú (Tartuskú) univerzitu. Časť kantovského archívu, ktorú Jaesche vlastnil, venoval svojmu priateľovi Karlovi Morgensternovi, zakladateľovi knižnice Tartuskej univerzity, a ten ju odkázal knižnici.

Karl Morgenstern uviedol v katalógu rukopisov pod číslom CCXCI takýto popis daru svojho priateľa: „Kantiána. Listy Kantovi. Napísané rukou ich autorov. Veľkosť — štvrtina hárku. Poloantická väzba. 722 strán. Okrem toho menný register na troch nečíslovaných hárkoch. Väzbu som objednal ja. Zbierku mi odovzdal na voľné disponovanie pred viac ako tridsiatimi piatimi rokmi môj nebohý priateľ Jaesche. — Navyše ešte tie, ktoré dovtedy boli uložené v starej truhlici, ktorej kožený vrchnák zničili mole, som pozbieral a istým spôsobom utriedil, spojil do inej poloantickkej väzby a napokon v r. 1843 predbežne rozdelil do piatich zväzkov, v marci 1844 som listy adresované Kantovi podľa abecedy usporiadal a spojil do druhej poloantickkej väzby, 1088 strán. Niektoré sú tiež opatrené jeho vlastnoručným nadpisom“.¹

Kantiána sa uchovávali v univerzitnej knižnici do 11. (23.) septembra 1895, t. j. do dňa, keď boli odoslané do Pruskej akadémie vied do Berlína pre prípravu vydania Kantových zbraných spisov. Odoslanie týchto materiálov pre ich dočasné použitie povolila ruská vláda.

Vo Vedeckej knižnici Tartuskej univerzity sa archivujú listy z Pruskej akadémie vied, medzi inými aj napísané takými význačnými filozofmi, ako boli Hermann Diels Wilhelm Dilthey, Benno Erdmann, podľa ktorých môžeme zistiť „premiestovanie“ tartuských kantián po Nemecku. V článku profesora Arsenija Gulygu, pracovníka Vedeckej knižnice TŠU Haina Tanklera a autora týchto riadkov *O rukopisnom odkaze I. Kanta v Tartuskej univerzite* (1) sa podľa zachovaných dokumentov sledujú cesty putovania tartuských kantián po Nemecku, ich uverejňovanie v akademických zbraných spisoch I. Kanta, ktorých osemnásť zväzok — posledný zo zväzkov, obsahujúcich tartuské materiály — bol vydaný r. 1928. Napriek početným upomienkam, prosbám a žiadostiam o vrátenie kantián do Tartu ostali v Nemecku...

Aký bol ďalší osud tartuských kantián? Zachovali sa alebo sa stali ďalšou obeťou druhej svetovej vojny? Zároveň doteraz Vedecká knižnica TŠU dostáva

¹ Oddelenie rukopisov a vzácnych kníh Vedeckej knižnice TŠU, katalóg *K. Morgensterns Handschriftensammlung*, s. 63.

listy dokonca od nemeckých vedcov, ktorí sa pýtajú, kde sú kantiána. Profesor A. Gulyga, jeden z najvýznamnejších znalcov Kantovho diela, sa obrátil s otázkami o mieste archivovania kantián ku kolegom z NDR, NSR a Západného Berlína. Jediné, čo sa podarilo zistiť, že v Západnom Berlíne sa nachádza fotokópia kolekcie. Bolo treba rátať s najhorším, a preto príspevok *O rukopisnom odkaze I. Kanta v Tartuskej univerzite* sa končí smutným konštatovaním, že „pokiaľ ide o originály, zrejme boli zničené počas vojny“.

No veriť sa to nechcelo. Ďalej sa vypytujem ľudí, ktorí mali niečo spoločné s rukopisnými kolekciami univerzity, znalcov tartuských zbierok vzácných dokumentov. Morálnu podporu čerpám zo spomienok na dávny úspech. Na začiatku šesťdesiatych rokov ma zaujal osud kníh, ktoré patrili nemeckému osvietenkovi Johannovi Gottfriedovi Herderovi. Vedelo sa, že časť kníh herderovskej knižnice nadobudla knižnica Tartuskej univerzity, ale tieto knihy boli rozptýlené medzi státisícami exemplárov knižničného fondu. Hľadaj kvapku v mori! Avšak M. Libliková, ktorá vtedy pracovala v oddelení vzácných kníh a rukopisov Vedeckej knižnice, si spomenula, že herderovskou knižnicou sa zaoberal bibliograf Eduard Vigel. M. Liblikovej sa podarilo v rukopisoch neobehého E. Vigela nájsť článok *K štúdiu histórie knižnice J. G. Herdera*, ako aj zoznam kníh zo súkromnej knižnice vynikajúceho mysliteľa. Tieto materiály boli uverejnené v šiestom zväzku *Trudov po filozofii* (2), zachovaná časť Herderovej knižnice sa našla...

A tak raz v lektóriu hlavnej budovy TŠÚ, počas prestávky medzi prednáškami, rozprávam všetko, čo viem o tartuských kantiánach, doktorovi právnych vied Leovi Lejesmentovi. „Počkajte,“ hovorí, „nejasne si spomínam na rozhovor s jedným Nemcom, tuším to bolo v roku 1963, ktorý tieto dokumenty videl. Musím sa pozrieť na záznam, ktorý som si vtedy urobil“.

Úprimne povedané, neveril som, že by bola reč o tartuských kantiánach. Preto som ani L. Lejesmentovi vec nepripomínal. No asi o poldruha mesiaca po našom rozhovore sme sa náhodou stretli na radničnom námestí a L. Lejesment mi odovzdal lístok s adresou Akadémie vied NDR, kde jeho známy videl dva zväzky listov Kantovi.

No neboli to azda fotokópie? Videlo sa mi príliš nepravdepodobné, že by materiály, hľadané mnohými vedcami, ležali doslova všetkým pred očami — v Ústrednom archíve Akadémie vied NDR. A tak, keď som koncom augusta 1979, na pozvanie maliara Kurta Magritza, navštívil Berlín, bolo, samozrejme, jednou z mojích prvých starostí zájsť do archívu. A už som na tichej ulici Otto Nuschke u budovy Akadémie vied. Vchádzam do Centrálného archívu. Predstavujem sa. Pýtam sa, či majú listy Kantovi zo zbierky Karla Morgensterna. A zaujímam sa tiež o knihy Baumgartena a Meyera s Kantovými poznámkami. Vyplňujem formuláre potrebné pre prácu v archíve. Pracovníčka sa ma vypytuje na moje vedecké záujmy, ktoré ma sem priviedli, a prosí prísť o tri dni, pritom nič nesľubuje.

So zatajeným dychom prekračujem prah archívu v uvedený deň. Odpre-vádzajú ma do pracovne a prinášajú dva zväzky v starobylej väzbe. Otváram ich a vidím známy knižničný znak.

Prvý zväzok obsahuje 724 očíslovaných strán rukopisov, druhý 1088. Spolu 461 listov. Medzi nimi pod číslami 163 a 164 sú listy Fridricha Schillera. 9 listov Fichteho. Wilandov list. Na osobitnom lístku sú uvedené mená tých,

ktorí tieto dokumenty študovali. Sú len traja. Posledným bol dr. Seifert, známy Lea Lejesmenta, ktorý sa zaujímal o Wilandov list 31. januára 1957.

Priniesli aj knihu G. F. Meyera, celú popísanú Kantovou rukou. Má novú koženú väzbu. Ako vyplýva z priloženého lístku, v r. 1974 ju reštaurovali v Drážďanoch. Baumgartenovu knihu nemajú. Kam ju zavial osud?²

Tartuské kantiana boli uverejnené v akademickom vydaní Kantových zbraných spisov. To však nijako neznižuje ich historickú hodnotu. Vedci sa ešte neraz budú vracáť k týmto dokumentom pri príprave nových vydaní kantovských materiálov.

*

Keď už boli napísané tieto riadky, na Tartuskej univerzite sa našla ešte jedna vzácna pamiatka, bezprostredne spätá s I. Kantom. Ukázalo sa, že v anatomickej kabinete TŠU v skrini medzi rozličnými anatomickými preparátmi stojí... posmrtná maska veľkého mysliteľa. Pracovníci katedry anatómie, samozrejme, vedeli, že sa v anatomickej múzeu nachádza posmrtná maska I. Kanta, ale aj Beethovena, o čom však nevedeli ani takí významní znalci univerzitných zbierok ako dr. Leo Lejesment, prof. Voldemar Waga, doc. Alexander Elango, Vilém Ernits, ktorí na univerzite pôsobili desiatky rokov.

Ako sa Kantova posmrtná maska dostala na univerzitu? O tom zatiaľ možno vyslovovať len domnienky. Inventárna kniha univerzitného múzea klasických pamiatok, kde by mala byť maska zaregistrovaná, sa zatiaľ nenašla [nie je vylúčené, že bola vyvezená pri evakuácii univerzity počas prvej svetovej vojny]. Najpravdepodobnejšie je, že masku priviezli pre profesora Jaescheho, ktorý s nesmiernou úctou uchovával všetko, čo sa spájalo s jeho učiteľom. No to je, samozrejme, iba predpoklad.

Pokiaľ ide o samotnú masku, môžeme presne uviesť meno umelca, ktorý ju odlial. Bol to profesor Knorre z Königsberskej umeleckej školy (3, s. 334).

V knihe K. H. Clasena sa uvádza, že z formy, ktorú zhotovil prof. Knorre, boli odliate tri exempláre bustovej masky. Jeden z nich sa dostal do Berlínskeho anatomickeho múzea, druhý do Pruskej pamiatkovej spoločnosti [tento exemplár bol poškodený a potom ho reštaurovali], tretí do štátneho archívu v Königsbergu (4, s. 27). Je možné, že by Kantova maska, nachádzajúca sa na TŠU, bola štvrtým exemplárom? Veď o nej širšia verejnosť nič nevedela. Tvár veľkého mysliteľa znetvorila smrť. Masku obsahuje stopy jej „kritiky“ vyhasnutého rozumu. Preto napriek vtedajšiemu zvyku zhotovovať posmrtné masky vynikajúcich ľudí (napríklad sú známe mnohé posmrtné masky Beethovena), sotva sa Kantova maska odlievala viackrát. Zatiaľ nepoznáme osudy ani tých troch exemplárov Kantovej masky, ktoré ostali v Nemecku. Prežili druhú svetovú vojnu? Tým väčšia je hodnota exemplára, ktorý vlastní Tartuská univerzita.

*

Medzi tartuskými kantianami sa nachádza ešte jedna drahocenná pamiatka, ktorá bola dlhé roky neznáma. Ide o Kreutzfeldovu latinskú dizertáciu (*Filo-*

² Neskôr sa ukázalo, že Baumgartenova *Metafyzika* s Kantovými poznámkami sa nachádza v Göttingene (pozri Malter, R.: Kantiana in Dorpat [Tartu]. In: Kant-Studien, 1983, Heft 4, S. 483).

logicko-poetická dizertácia o všeobecných princípoch výmyslu), do ktorej — na jej voľnej strane — si Kant latinsky napísal text svojej oponentskej reči. Ako sa tento Kantov rukopis dostal do Tartu a prečo miesto, kde bol uložený, bolo dlho neznáme? O tom, že v knižnici Tartuskej (Dorpatskej) univerzity bola uložená Kreutzfeldova dizertácia s Kantovými rukopisnými poznámkami, sa vedelo dávno. Spomínalo sa to ešte v minulom storočí v katalógu kníh a rukopisov zakladateľa knižnice Tartuskej univerzity Karla Morgensterna (5). Tam je aj poznámka, že dizertácia „sa získala z dedičstva Jaescheho v r. 1843“. Na samej dizertácii nad exlibrisom K. Morgensterna sa nachádza poznámka „Olim Jäschii. Ex. libr. Morgenstern. 1843“.

Kantove poznámky v Kreutzfeldovej dizertácii z akýchsi dôvodov neboli odoslané do Nemecka s ostatnou časťou kantián. Možno, že sa to neurobilo preto, lebo Kantova oponentská reč bola napísaná zreteľným písmom (zrejme preto, aby sa text dal ľahko prečítať) a bolo možné ju namiesto okopírovať. A skutočne Kantov rukopis okopíroval a uverejnil Artur Warda v časopise *Altpreussische Monatschrift* (6, s. 662—670). Vo vedeckej knižnici TŠU sa archívuje separátny výtlačok tejto publikácie, zrejme zaslaný autorom. Roku 1911 vyšiel v časopise *Kant-Studien* nemecký preklad *Tartuského rukopisu* s krátkym predslovom prekladateľa (7, s. 5—21) a v roku 1913 bol tento rukopis starostlivo reprodukován v 15. zväzku akademického vydania Kantových spisov (8, s. 903—935).

Pôvodne som si myslel, že *Tartuský rukopis* bol aj v zobrazených spisoch uverejnený podľa kópie. Avšak po tom, ako sa medzinárodné vedecké kruhy z masových oznamovacích prostriedkov dozvedeli o mieste uloženia rukopisu, obrátil sa na mňa Werner Stark, pracovník Kantovho archívu Marburskej univerzity. V liste z 1. marca 1985 napísal, že si nevie predstaviť, že by profesor E. Adikes, ktorý sa zaoberal dešifrovaním Kantových rukopisov pre akademické zobrazené spisy, mohol pripustiť uverejnenie textu podľa kópie, a nie podľa originálu. W. Stark mi okrem iného oznámil, že v materiáloch kantovskej komisie berlínskej Akadémie vied, ktoré sú uložené v Centrálnom archíve AV NDR, videl dokumenty, svedčiace o tom, že Kreutzfeldova dizertácia s Kantovým rukopisným textom bola v Nemecku a vrátili ju do Tartu pred rokom 1914.

V archíve Vedeckej knižnice TŠU som našiel korešpondenciu, týkajúcu sa odoslania Kreutzfeldovej dizertácie profesorovi E. Adikesovi na dočasné použitie. Riaditeľ knižnice V. E. Grabar sa 21. septembra 1911 obrátil na vedenie univerzity s návrhom vyhovieť žiadosti prof. Adikesa o zapožičanie Kreutzfeldovej dizertácie. Vedenie listom zo 4. októbra oznámilo knižnici, že vyhovuje žiadosti Pruskej akadémie vied o zaslanie tejto dizertácie. 13. októbra 1911 bola dizertácia prostredníctvom Ministerstva zahraničných vecí odoslaná. V liste z 22. apríla 1913 vedenie univerzity oznámilo riaditeľovi knižnice, že Kreutzfeldova dizertácia, ktorú mal k dispozícii profesor Tübingenskej univerzity Erich Adikes, bola vrátená 9. apríla 1913.³ Ukazuje sa teda, že po skončení prípravy 15. zväzku akademického vydania Kantových zobrazených spisov, v ktorom bol podľa originálu uverejnený Kantov Tartuský rukopis, sa dizertácia vrátila v predvečer prvej svetovej vojny, na rozdiel od druhej časti tartuských kantíán.

To všetko však nebolo známe vo vedeckých kruhoch. Predpokladalo sa, že

³ Pozri Archív Vedeckej knižnice Tartuskej štátnej univerzity, fond 4, op. I, č. 982

Kantov rukopis ostal v Nemecku. Hľadali ho tam márne, pretože pokojne ležal vo vedeckej knižnici Tartuskej univerzity. Nikto si ho nikdy nevyžiadal z knižničného fondu. Pri príprave článku *Kantiána v Dorpate (Tartu)* známy západonemcký znalec Kantovho diela Rudolf Malter, po neúspešnom pátraní po Kantovom rukopise v Nemecku, sa 11. novembra 1983 na mňa obrátil listom, v ktorom sa pýtal, či sa tento rukopis zázrakom nezachoval v Tartu. A skutočne, zázrak sa stal.

Hoci bol rukopis uverejnený, jeho originál tým, samozrejme, nestráca svoju kultúrno-historickú a vedeckú hodnotu. No navyše, nájdenie Kantovho rukopisu, jeho preklad do ruštiny a výskum, spojený s novým uverejnením, ukázal, že Tartuský rukopis je nesmierne zaujímavý pre pochopenie vývinu filozofických a estetických názorov vynikajúceho mysliteľa. Bol napísaný r. 1777, t. j. v období, keď I. Kant pracoval na svojom základnom diele *Kritika čistého rozumu*, nachádza sa teda na rozhraní medzi „predkritickým“ a „kritickým“ obdobím Kantovej filozofie. Filozof vystúpil ako oponent na dišpute o dizertácii venovanej poetike, a preto je Tartuský rukopis dielom, v ktorom sa veľká pozornosť venuje estetickým problémom. Doteraz sa myslelo, že výkladu estetických otázok sa Kant venoval hlavne v troch dielach: *Beobachtungen über das Gefühl des Schönen und Erhabenen* (Úvahy o pociť krásneho a vznešeného, 1764), *Kritik der Urteilkraft* (Kritika súdnosti, 1790) a *Anthropologie in pragmatischer Hinsicht* (Antropológia z pragmatického hľadiska, 1798). No ukázalo sa zrazu, že Kant má štvrté dielo o estetike! A hoci Tartuský rukopis vyšiel v akademickom vydaní zbraných spisov, ani sa nespomínal v dielach venovaných Kantovej estetike.

Štúdium Tartuského rukopisu súčasne ukazuje, že obsahuje viaceré estetické idey, ktoré dodnes nestratili svoju teoretickú aktuálnosť. Predovšetkým sa to týka problému „umenie a hra“. Autor dizertácie pokladal zmyslové klamy za dôležitý prameň poézie. Oponent však zastával názor, že poézia vyvierá z iného prameňa. Na prvý pohľad sa skutočne môže zdať, že poézia, ako aj iné druhy umenia, klame čitateľa a diváka, vytvárajúc vymyslené obrazy. No, ako namietal Kant, vari ľudia nevedia, že majú do činenia s vymyslenými obrazmi. Nikto ich teda neklame. Umenie nie je klamstvom, ale *hrajúcim sa zdaním*. Vnímajúc umelecké dielo, človek sa hrá s týmto zdaním, a nie že si „ono robí žarty z neho“. „Cez toto zdanie,“ poznamenáva I. Kant, „jeho tvorca neuvádza do omylu ľahkoverných, ale vyjadruje pravdu, zahalenú *zdaním*.“ Práve takéto vystihnutie pravdy človeku poskytuje estetický zážitok. Kant prostredníctvom hrovej činnosti odhaľuje jeden z prameňov estetického pôsobenia umeleckého diela.

V Tartuskom rukopise mysliteľ nastoľuje taktiež problém svojráznosti poetických citov, ukazuje rozdiel medzi životnou a poetickou láskou na príklade Petrarcovho života a jeho tvorby. Kreutzfeld sa pokúšal vysvetliť Petrarcovu lásku k Laure tým, že vzbĺkla počas náboženského obradu. Kant tento dôvod ironizuje. Podľa jeho názoru Petrarцова láska nebola reálnou vášňou k milovanej osobe, ale poetickou láskou. Ako by sme to povedali dnes, básnikovo správanie bolo *hrovým správaním*. Kant pripomína, že Petrarca odmietol pápežovu ponuku pomôcť mu v ženbe s Laurou, pretože sa obával, že jeho verše stratia svoju vášnivú a pôvab, keď sa ožení s objektom svojho poetického uctievania.

Dotkol som sa len niektorých problémov Tartuského rukopisu. Tento ru-

kopis, napísaný voľným štýlom, obrazne a ironicky, je venovaný posúdeniu viacerých filozofických otázok, takých ako kognitívne možnosti citov, vzťah poézie a filozofie. Vynikajúci osvietenec sa tu ironicky vyslovuje proti najrozličnejším poverám, astrológii a mágii, s opovrnutím hovorí o „obchode s bludmi“, o snahe „pri hľadaní výhod klamať dôverčivý dav“.⁴

*

Okrem Tartuského rukopisu sú v súčasnosti vo Vedeckej knižnici Tartuskej univerzity uložené tieto štyri Kantove listy a lístok s poznámkami:

1. List Herderovi z 9. mája 1768. Nachádza sa v Morgensternovej kolekcii listov;
2. List Theodorovi Gottliebovi Hippelovi (1741—1796) z 15. marca 1764, ktorý sa nachádza v kolekcii autografov archivára Petrohradskej akadémie vied a konzervátora Ermitáže Fridricha Ludwiga Schardiusa (1795—1855), darovanej Tartuskej univerzite roku 1852;
3. List Johannovi Schultzovi (1739—1805) z 16. augusta 1790, darovaný univerzite roku 1822 štátnym radcom Averinom;
4. List Karlovi Morgensternovi zo 14. augusta 1795;
5. Lístok s Kantovými poznámkami z 2. septembra 1792, nachádzajúci sa v kolekcii Schardiusa.

Všetky tieto listy sú uverejnené v Kantových zobrazených spisoch a listok s poznámkami v knihe I. Kant: *Traktaty i pisma, Moskva 1980*, s. 635, 674—675.

Sú azda zistené už všetky kantiána nachádzajúce sa v Tartu? Nedávny nález svedčí o tom, že pátranie môže viesť k novým výsledkom. Na jar 1986 pri príprave výstavy exlibrisov vo Vedeckej knižnici Tartuskej štátnej univerzity sa našla kniha z Kantovej osobnej knižnice. Je to kniha Leonharda Creuzera, ktorú autor daroval s touto dedikáciou: „Dem grossen Stifter der kritischen Philosophie Herrn Professor Kant in Königsberg als ein geringes Denkmal seiner aufrichtigsten Verehrung gewidmet von dem Verfasser.“ („Veľkému zakladateľovi kritickéj filozofie pánovi profesorovi Kantovi v Königsbergu ako nepatrný pamätník venovaný jeho najúprimnejšej úcte, od autora.“) Kniha má názov *Skeptische Betrachtungen über die Freiheit des Willens mit Hinsicht auf die neuesten Theorien über dieselbe von Leonhard Creuzer*, 1793.

Venovanie nie je na titulnom liste, ale pred ním. Na titulnom liste dolu sú dva podpisy: G. B. Jäsche, Morgenstern. Kniha je označená exlibrisom K. Morgensterna a číslom 3453. Pod týmto číslom je kniha zaregistrovaná v katalógu kníh a rukopisov K. Morgensterna na strane 200, ale neobsahuje poznámku o darovaní knihy Kantovi. Štúdium samej knihy ukazuje, že v nej sú podčiarknuté pasáže na stránkach 42—44, 47, 49—54, 60—64. Na stranách 134—135 sú označené miesta zloženými zátvorkami. Na s. 135 je niekoľko riad-

⁴ Tartuský rukopis je kompletne uverejnený podľa prekladu Anne Lillovej z latinčiny v redakcii a s predslovom autora týchto riadkov v *Kantovskom zborníku* (vyp. 10, Kaliningrad 1985, s. s. 120—129). Výsledky skúmania tohto rukopisu sa uvádzajú v predslove tejto publikácie a vo viacerých článkoch. Pozri Stolovič, L.: Rukopis, najdený v Tartu. Iz estetičeskogo nasledija Immanuila Kanta. In: Literaturnaja gazeta, 8. 8. 1984; Stolovič, L. N.: Mesto „Tartuskej rukopisi“ Kanta v jeho estetičeskom učenii. In: Filosofskije nauki 1986, č. 1.

kov vpísaných do textu, pravdepodobne rukou autora. Ťažko predpokladať, kto menovite text podčiarkol. Možno to bol Kant, možno aj Jaesche. Karl Vorländer vo svojej knihe o Kantovi uvádza Creuzera medzi marburskými stúpenkami Kanta v 90. rokoch (3, zv. 2, s. 239).

Nech je to akokoľvek, našla sa kniha, ktorá patrila veľkému Kantovi. Dúfajme, že to nie je posledný nález v pátraní po tartuských kantianach.

LITERATÚRA

1. Voprosy teoretičeskogo nasledija Immanuila Kanta. Vyp. 4. Kaliningrad 1979.
2. Učonyje zapiski Tartuskogo gosudarstvennogo universiteta. Vyp. 124. Tartu 1962.
3. VORLÄNDER, K.: Immanuel Kant. Der Mann und das Werk. Felix Meiner Verlag, Hamburg 1977.
4. CLASEN, K. H.: Kant-Bildnisse. Königsberg 1924.
5. Catalogus mss. et bibliothecae Carol Morgenstern. Dorpati 1868, p. IX, MCCLXXX.
6. Eine lateinische Rede Im. Kants als ausserordentlichen Opponenten gegenüber Johann Gottlieb Kreutzfeld. Mitgeteilt von Artur Warda. In: Altpreussische Monatsschrift. Bd. XLVIII, Heft 4.
7. Eine bisher unbekannte lateinische Rede Kants über Sinnestäuschung und poetische Fiktion. Übersetzt und erklärt von Herrn Adolf Schmidt. In: Kant-Studien. Band 16. Berlin 1911.
8. Kants gesammelte Schiften. Band XV. Berlin 1913.